

KOMENTARZE

Katarzyna Zalasńska*

k.zalasinska@wpia.uw.edu.pl
orcid.org/0000-0003-2171-2560
Uniwersytet Warszawski
ul. Oboźna 6
00-332 Warszawa

Polska Lista Krajowa Programu UNESCO Pamięć Świata jako narzędzie ochrony dziedzictwa dokumentacyjnego

The Polish MOW Register as a tool for preserving documentary heritage

Summary: The most recognized means of sharing and disseminating knowledge of documentary heritage elements are the registers (lists) operating under UNESCO's Memory of the World Program. Material and procedural conditions, in conjunction with the values underlying the UNESCO Memory of the World Program, determine the degree to which the goal of ensuring accessibility, as well as the promotion and dissemination of elements of documentary heritage, is achieved. In this regard, an important role is played by lists operating at the national level, providing the widest access to information on documentary heritage. The purpose of the article is also to consider the legal nature and to refer to the current discussion on the legitimacy of the introduction and shape of the procedure for entry on the national list.

Keywords: documentary heritage, UNESCO, cultural heritage

* Autorka jest ekspertem zewnętrznym Polskiego Komitetu do spraw UNESCO i konsultuje zagadnienia prawne związane z programem UNESCO Pamięć Świata.

Streszczenie: Najbardziej uznaną formą udostępniania i upowszechniania wiedzy na temat elementów dziedzictwa dokumentacyjnego są rejestry (listy) działające w ramach programu UNESCO Pamięć Świata. Uwarunkowania materialne i proceduralne, w powiązaniu z wartościami, które legły u podstaw programu UNESCO Pamięć Świata, decydują o stopniu realizacji celu, jakim jest zapewnienie dostępności, promocji i upowszechniania elementów dziedzictwa dokumentacyjnego. Ważną rolę odgrywają przy tym listy na poziomie krajowym, zapewniające najszerszy dostęp do informacji o elementach dziedzictwa dokumentacyjnego. Celem artykułu jest omówienie charakteru prawnego oraz odniesienie do prowadzonej aktualnie dyskusji nad zasadnością wprowadzenia i kształtu procedury, która prowadzić miałyby do wpisu na tę listę.

Słowa kluczowe: dziedzictwo dokumentacyjne, UNESCO, dziedzictwo kulturowe

Wprowadzenie

Nie ulega wątpliwości, że istnienie zbiorowości i kultury jest warunkowane trwaniem pamięci społecznej. Zawiera ona wiedzę o przeszłości. Jest przenoszona z pokolenia na pokolenie dzięki nośnikom tej pamięci. Poprzez trwanie pamięci społecznej dziedzictwo przeszłości łączy dorobek minionych pokoleń z teraźniejszością i przyszłością. Pamięć jest zapisana nie tylko w obiektach materialnych. Wszystkie zachowane wytwory kultury są nośnikami pamięci. W literaturze proponuje się w związku z tym podział nośników pamięci na: techniczne środki zapamiętywania (pismo, sztuka, fotografia), instytucje, które służą gromadzeniu wytworów z przeszłości (np. biblioteki, archiwa, muzea)¹, oraz mające specjalny charakter uroczyscie obchodzone rocznice². Instytucje pamięci pełnią zatem nie tylko funkcję strażników określonych przedmiotów materialnych – wytworów kultury, ale przede wszystkim funkcję strażników pamięci.

Przedmiotem niniejszego artykułu jest problematyka związana ze szczególnymi nośnikami pamięci, jakimi są obiekty dziedzictwa dokumentacyjnego. Rozważania dotyczące dziedzictwa dokumentacyjnego i jego ochrony zyskały na aktualności przez ostatnie 30 lat, czego wyrazem jest powstanie w ramach UNESCO pro-

¹ Szerzej: H. Asamoah-Hassan, *Institutions for the memory – their role and social impact*, w: W. Fałkowski (red.), *Culture – Memory – Identities. Memory of the world program and diversified perception of the past*, Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych, Warszawa 2013, s. 91-93.

² M. Golka, *Pamięć społeczna i jej implanty*, Scholar, Warszawa 2009, s. 69.

gramu Pamięć Świata³, a także przyjęcie podczas 38. sesji Konferencji Generalnej UNESCO (Paryż, 3-18 listopada 2015 r.) *Zalecenia w sprawie zachowania i dostępu do dziedzictwa dokumentacyjnego, w tym dziedzictwa cyfrowego (2015)*⁴.

W niniejszym artykule zostaną przedstawione zagadnienia związane z Polską Listą Krajową Programu UNESCO Pamięć Świata jako narzędzia ochrony dziedzictwa dokumentacyjnego. Prowadzone rozważania odnoszą się zatem zarówno do przedmiotu ochrony, czyli istoty dziedzictwa dokumentacyjnego jako wytworu kultury, wskazując jednocześnie cel ochrony, jak i do Listy jako narzędzia zapewnienia tej ochrony, z uwzględnieniem aspektów proceduralnych.

Dziedzictwo dokumentacyjne jako przedmiot ochrony

Dziedzictwo dokumentacyjne odzwierciedla pamięć i tożsamość społeczeństw oraz grup społecznych, stanowiąc podstawę do ich porozumienia i wzajemnego zrozumienia. W definicji stworzonej dla celów programu UNESCO Pamięć Świata uznaje się, że w skład dziedzictwa dokumentacyjnego wchodzi przedmioty, które zazwyczaj są ruchome, składają się z oznaczeń/kodów, dźwięków i/lub obrazów, są możliwe do zachowania (nośniki są nieożywione), podlegają reprodukcji i można je przenosić oraz są produktem zamierzonego procesu dokumentacyjnego.

Punktem wyjścia do definiowania dziedzictwa dokumentacyjnego jest pojęcie dokumentu. W rozumieniu przyjętym w *Zaleceniu UNESCO w sprawie zachowania i dostępu do dziedzictwa dokumentacyjnego, w tym dziedzictwa cyfrowego (2015)* dokument ma dwa elementy: treść (informację) i nośnik, na którym się ona znajduje. Innymi słowy, dokument jest obiektem zawierającym analogową lub cyfrową treść (informację) i nośnik, na którym treść ta jest przechowywana. Przy czym niezależnie od wartości, jaką przypisuje się dokumentom ze względu na zapisaną w nich informację, sam nośnik może mieć istotną estetyczną, kulturową lub techniczną wartość. Przyjmuje się ponadto, że relacja między treścią i nośnikiem może mieć różny charakter – od przypadkowego po integralny⁵. W odróżnieniu jednak od utrwalonego od dawna podejścia do dziedzictwa kulturowego, w tym przede wszystkim do zabytków, których zachowanie polega na ochronie ich autentyczności

³ Program Pamięć Świata powstał z inicjatywy UNESCO w 1992 r. Jego celem jest ochrona wielowiekowego dziedzictwa dokumentacyjnego ludzkości. Zob. więcej: *Memory of the World*, <https://en.unesco.org/programme/mow> [dostęp: 1.11.2022].

⁴ *Recommendation concerning the preservation of, and access to, documentary heritage including in digital form*, 17 November 2015, Paris, http://portal.unesco.org/en/ev.php-URL_ID=49358&URL_DO=DO_TOPIC&URL_SECTION=201.html [dostęp: 1.11.2022]. Polskie tłumaczenie: *Zalecenie UNESCO w sprawie zachowania i dostępu do dziedzictwa dokumentacyjnego, w tym dziedzictwa cyfrowego (2015)*, Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych, Warszawa 2016, https://pamiecpolski.archiwa.gov.pl/wp-content/uploads/2013/09/broszura_ZALECENIA_UNESCO.pdf [dostęp: 1.11.2022].

⁵ Zob. *Zalecenie UNESCO w sprawie zachowania i dostępu...*, s. 7.

i integralności, oba elementy – informacja i nośnik – są równie ważne z punktu widzenia ochrony dziedzictwa dokumentacyjnego.

Dokumentami jako nośnikami określonej informacji są najczęściej formy zawierające tekst. Pojawienie się pisma umożliwiło rozszerzenie kultury danej zbiorowości i przekazanie wszystkich jej wytworów przyszłym pokoleniom jako zapisu wiedzy o przeszłych pokoleniach. Innymi słowy, pozwoliło na oderwanie się od teraźniejszości, w której funkcjonowało słowo mówione⁶. W ramach programu Pamięć Świata zwraca się również uwagę na inne rodzaje dokumentów, to jest te, które nie zawierają tekstu, np. rysunki, wydruki, mapy, będące jednak nośnikiem określonych treści (informacji). Mogą to być także formy audiowizualne, np. filmy, płyty, taśmy i fotografie, zapisane w formatach analogowych lub cyfrowych za pomocą środków mechanicznych, elektronicznych lub innych, obejmujące fizyczny nośnik z warstwą informacyjną, w której znajduje się treść.

Pamiętać jednak należy, że nośniki pamięci zmieniają swoją wymowę. Marian Golka wskazuje wręcz, że każda epoka ma odmienny stosunek do różnych środków komunikowania i to, co w przeszłości stanowiło ważny nośnik, z czasem może pozycję tę stracić, co obserwujemy choćby współcześnie, gdy na naszych oczach maleje rola pisma na rzecz obrazu, a bibliotek i muzeów – na rzecz zasobów Internetu⁷. Stąd od wielu lat dziedzictwo dokumentacyjne jest wzbogacane również przez nowe formy dokumentów, np. strony internetowe. W tych wypadkach nośnikiem może być np. dysk twardy, treścią zaś – elektroniczne dane.

Dziedzictwo dokumentacyjne stanowi istotny element dziedzictwa kulturowego. Jego szczególne znaczenie jest związane z informacją, a więc określoną pamięcią, której jest ono nośnikiem, i która również podlega ochronie. Wyodrębnienie kategorii dziedzictwa dokumentacyjnego nie powinno być przy tym odbierane jako prowadzące do fragmentacji dziedzictwa⁸. Zabieg ten służy wyłącznie wykupieniu znaczenia informacji dla trwania pamięci społecznej, a zachowanie obiektów dziedzictwa dokumentacyjnego podlega poszczególnym reżimom ochrony, właściwym dla archiwów, zbiorów bibliotecznych itd. Warto przy tym dostrzegać istotne związki dziedzictwa dokumentacyjnego z innymi elementami dziedzictwa kulturowego, np. miejscami światowego dziedzictwa⁹, czy elementami dziedzictwa niematerialnego¹⁰.

⁶ Zob. M. Golka, *Pamięć społeczna i jej implanty*, Scholar, Warszawa 2009, s. 90.

⁷ Ibidem, s. 71.

⁸ Cele i przedmiot programu Pamięć Świata wpisują się w wiele aktów UNESCO o charakterze wiążącym i *soft law*. Zob. szerzej A. Abid, *Un instrument juridique pour 'Mémoire du monde'?*, w: W. Fałkowski (red.), op. cit., s. 145-157.

⁹ Zob. R. Russell, *Memory of the World - idea of the Programme*, w: W. Fałkowski (red.), op. cit., s. 9.

¹⁰ Zob. K. Resaroka, *Oral traditions and memory: reflections*, w: W. Fałkowski (red.), op. cit., s. 9.

Ochrona dziedzictwa dokumentacyjnego

Ochrona dziedzictwa dokumentacyjnego powinna być postrzegana jako proces, na który składają się m.in.: identyfikacja elementów dziedzictwa dokumentacyjnego¹¹, zachowanie nośnika, budowanie świadomości społecznej dotyczącej wartości elementów dziedzictwa dokumentacyjnego poprzez zapewnienie dostępności zarówno do nośnika, jak i zapisanych w nim informacji. Ochroną jest zatem suma działań obejmująca zachowanie i zapewnienie dostępności do dziedzictwa dokumentacyjnego. Przy czym w kontekście programu Pamięć Świata przyjmuje się, że zachowanie w tym kontekście jest sumą działań niezbędnych do zapewnienia stałej dostępności do dziedzictwa dokumentacyjnego. Obejmuje to konserwację, która jest definiowana jako działania wymagające niewielkiego udziału technicznych metod stosowanych do zapobiegania dalszej deterioracji oryginalnych materiałów.

Różnorodność nośników wchodzących w zakres pojęcia dziedzictwa dokumentacyjnego rodzi liczne wyzwania związane z zachowaniem oryginalnego dokumentu i ochroną jego integralności. Celem ochrony nie jest jednak zachowanie nośnika *per se*, ale zapewnienie, aby żadne dane na nim zapisane nie zostały utracone. Trzeba zauważyć, że wiele oryginalnych dokumentów ma wartość samą w sobie, której nie będą miały już kopie tych obiektów. W wielu wypadkach sposobem zachowania jest przenoszenie lub formatowanie treści dokumentu. W ramach programu Pamięć Świata zaleca się digitalizację i mikrofilmowanie jako środek zapewnienia powszechnego dostępu. Zalecane jest również tworzenie kopii dostępu, aby zmniejszyć „presję” na oryginalnym dokumencie i tym samym ułatwić jego zachowanie. Ochrona i dostęp nie tylko uzupełniają się w ten sposób wzajemnie, jako że zapotrzebowanie na dostęp stymuluje prace konserwatorskie. Tworzenie kopii dostępowych odciąża wykorzystanie materiałów konserwatorskich. Przenoszenie treści jako strategia konserwacji wymaga jednak ostrożności. Może ono w niektórych wypadkach sprawić, że oryginalny nośnik stanie się niestabilny, co często wiąże się z utratą danych. Innymi słowy, nie ma uniwersalnych rozwiązań¹². Każda kategoria dziedzictwa dokumentacyjnego wymaga odmiennego typu ochrony. Co więcej, różnorodność dziedzictwa dokumentacyjnego sprawia, że jego ochrona wymaga interdyscyplinarnego podejścia.

Jako że pamięć przekazuje wiedzę o przeszłości, nie ma ona racji bytu bez świadomości. Kluczowa staje się zatem relacja, jaka zachodzi między pamięcią spo-

¹¹ Identyfikacji towarzyszy proces interpretacji, co w szczególny sposób odnosi się do archiwów: A. Vilks, *New emotions, old documents (great historical events reconsidered; private, individual histories brought out of oblivion)*, w: W. Fałkowski (red.), op. cit., s. 57-58.

¹² W Wytężnych do programu Pamięć Świata podkreśla się wręcz, że różne typy nośników nie tylko wymagają różnych środowisk przechowywania, ale także różnych sposobów obsługi, zarządzania i strategii konserwatorskich. Tradycyjne „czytelne dla człowieka” materiały, takie jak wydruk na papierze, są coraz częściej uzupełniane dokumentami „czytelnymi dla maszyny”, tj. komputerowymi dyskami i taśmami wideo, których przetrwanie i odzyskanie są zależne od technologii z coraz wyższym poziomem dezaktualizacji.

teczną a wiedzą i świadomością społeczną. Dlatego tak istotne z punktu widzenia istoty ochrony dziedzictwa dokumentacyjnego są działania mające na celu zapewnienie jego dostępności, promocji i upowszechniania jego elementów. Przy czym zapewnienie stałej i powszechnej dostępności dziedzictwa dokumentacyjnego jest podstawowym elementem jego ochrony.

Program UNESCO Pamięć Świata

Misją programu Pamięć Świata jest zwiększenie świadomości znaczenia i potrzeb ochrony światowego dziedzictwa dokumentacyjnego oraz zapewnienie jego powszechnej i stałej dostępności¹³. Od początku powstania programu podkreślano jego wyjątkowy charakter – jest to międzynarodowy program pozarządowy prowadzony przez ekspertów reprezentujących różne dziedziny nauki i zawody związane z dziedzictwem kulturowym (archiwistów, bibliotekarzy, konserwatorów, kuratorów muzealnych, historyków, specjalistów od technologii informacyjnych), otrzymujący wsparcie finansowe i administracyjne ze strony UNESCO i działający pod jego auspicjami¹⁴.

Program Pamięć Świata realizuje kilka głównych celów. Pierwszym jest umożliwienie zachowania światowego dziedzictwa dokumentacyjnego poprzez bezpośrednią pomoc, rozpowszechnianie informacji i dobrych praktyk, zachęcanie do szkoleń lub angażowanie sponsorów w określone projekty. Drugim celem programu jest zapewnienie powszechnego dostępu do dziedzictwa dokumentacyjnego. Obejmuje to promowanie idei tworzenia cyfrowych kopii i katalogów dostępnych w Internecie, jak również publikowanie i dystrybucję książek, płyt CD i DVD oraz innych produktów, z uwzględnieniem wstępujących ograniczeń prawnych i kulturowych. Celem programu jest wreszcie budowanie ogólnoświatowej świadomości istnienia i znaczenia dziedzictwa dokumentacyjnego. Podstawową formą upowszechniania w tym zakresie są tworzone w ramach programu rejestry.

Do powstania programu Pamięć Świata, który byłby poświęcony ochronie dziedzictwa dokumentacyjnego, przyczyniła się rosnąca świadomość co do stanu zachowania i ograniczeń dostępu do dziedzictwa dokumentacyjnego w różnych częściach świata. Powołanie programu zbiegło się w czasie ze zniszczeniem w nocy 25 sierpnia 1992 r. w wyniku bombardowania przeprowadzonego przez bośniackich Serbów zbiorów Biblioteki Narodowej i Uniwersyteckiej Bośni i Hercegowiny w Sarajewie. Utraconych zostało wówczas ok. 3 milionów książek i niezliczona liczba pozostałych artefaktów¹⁵. Duże zaangażowanie Polski od chwili powstania

¹³ Zob. R. Russell, op. cit., s. 7.

¹⁴ R. Edmondson, *Memory of the World: An Introduction*, w: R. Edmondson, L. Jordan, A. Prodan (red.), *The UNESCO Memory of the World Programme. Key aspects and Recent Developments*, Springer, 2020, s. 26.

¹⁵ M. Zećo, W.B. Tomljanovich, *National and University Library of Bosnia and Herzegovina during the current war*, „The Library Quarterly” 1996, vol. 66, nr 3, 294-301, <https://doi.org/10.1086/602886>.

programu wynikało z doświadczenia straty ogromnej części dziedzictwa dokumentacyjnego w rezultacie rozbiorów, a zwłaszcza II wojny światowej, kiedy utraciliśmy cenne zbiory muzeów, bibliotek i archiwów, jak i zbiory prywatne. Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie utraciło wówczas 95% swoich zbiorów¹⁶. W programie podkreśla się zagrożenia dla dziedzictwa dokumentacyjnego, będące najczęściej wynikiem wojen czy społecznych przewrotów, takie jak grabież i rozproszenie, nielegalny handel, zniszczenie, nieodpowiednie warunki przechowywania czy niewystarczające fundusze. U źródeł powstania programu leżało zatem przekonanie, że wiele dokumentów zostało utraconych bezpowrotnie, a spora ich część jest nadal zagrożona, a więc wymaga pilnego zapewnienia ochrony.

Odpowiedzialny za funkcjonowanie programu Międzynarodowy Komitet Doradczy¹⁷ (International Advisory Committee, IAC) po raz pierwszy zebrał się w Pułtusku w 1993 r., co podkreśla ogromny wkład Polski w utworzenie i rozwój programu. Podczas tego spotkania opracowano plan działania, który potwierdził rolę UNESCO jako koordynatora i katalizatora w uwrażliwianiu rządów na problemy ochrony dziedzictwa dokumentacyjnego, międzynarodowych organizacji i fundacji, a także wspieraniu partnerstw na rzecz realizacji projektów programu. Przygotowanie ogólnych wytycznych odnoszących się do programu zostało zainicjowane w ramach umowy z IFLA (International Federation of Library Associations).

Najbardziej widocznym elementem programu i jego jedynym narzędziem uczyniono rejestry (zwane również listami) Pamięci Świata. Ich prowadzenie stanowi podstawową formę realizacji celu trzeciego programu, tj. zwiększenia na całym świecie świadomości istnienia i znaczenia dziedzictwa dokumentacyjnego. Podstawową rolę odgrywa rejestr światowy. Twórcy programu wyszli z założenia, że niektóre dokumenty, kolekcje, zbiory lub archiwa dziedzictwa dokumentacyjnego są częścią dziedzictwa świata. Dokumenty wpisywane do rejestru uznaje się za warte zachowania dla obecnych i przyszłych pokoleń, a dostęp do nich powinien być zapewniony wszystkim narodom świata. Przy czym, co ważne, warunkiem wpisu nie jest poziom ochrony czy stan zachowania w chwili nominacji, ale ustalenie, czy dany dokument bądź zbiór dokumentów ma określone znaczenie¹⁸.

Integralnym elementem ochrony dziedzictwa dokumentacyjnego są działania zmierzające do zwiększania świadomości wartości tego dziedzictwa. Również

¹⁶ Szerzej: T. Komorowski, *Pamięć Świata - polska aktywność w Programie UNESCO*, „Biuletyn Informacyjny PKN ICOMOS” 2018, nr 1-2 (40-41), s. 46.

¹⁷ Zob. *International Advisory Committee*, <https://www.unesco.org/en/memory-world/iac-committee> [dostęp: 13.11.2022].

¹⁸ Zob. pkt 7.10.3 *General Guidelines of the Memory of the World (MoW) Programme* (https://en.unesco.org/sites/default/files/mow_general_guidelines_en.pdf [dostęp: 13.11.2022]): „All inscriptions have equal importance in the eyes of UNESCO. The world’s documentary heritage is so vast and complex that a single register would be unwieldy and unworkable. The tripartite approach allows regional and national expertise to be applied to assessing nominations in a way that would be impossible if there was just a single international register. Where a given register document or a collection fulfils the selection criteria for inscription, it may appear in more than one register simultaneously”.

w tym względzie rejestr Pamięci Świata jest ważnym narzędziem. Szczególnie na tym polu, wobec wzrostu znaczenia Internetu, widoczne jest, jak zmienia się podejście do ochrony dziedzictwa dokumentacyjnego. O ile jednym z głównych osiągnięć programu Pamięć Świata było zbudowanie płaszczyzny współpracy instytucji pamięci, głównie bibliotek, archiwów i muzeów, które były odpowiedzialne za ochronę dziedzictwa dokumentacyjnego¹⁹, o tyle obecnie coraz większą rolę zaczynają odgrywać dostawcy technologii i użytkownicy końcowi.

Listy programu Pamięć Świata

W ramach programu przyjęto, że edukacja publiczna pełni istotną funkcję w zwiększaniu świadomości na temat światowego dziedzictwa dokumentacyjnego i jego znaczenia. Podstawową znaczenie ma Międzynarodowa Lista Pamięci Świata. Jego wprowadzenie stanowiło strategiczny krok w zwiększaniu świadomości. Drugim istotnym krokiem w działaniu programu było stworzenie list krajowych. W założeniach programu było bowiem powołanie trzech rodzajów rejestrów (list) dziedzictwa dokumentacyjnego: międzynarodowego, regionalnych i krajowych. Są do nich wpisane dokumenty o światowym znaczeniu, przy czym dany obiekt może występować w więcej niż jednym rejestrze.

Zgodnie z procedurą do międzynarodowego rejestru mogą być wpisane obiekty zgłaszane przez państwa członkowskie UNESCO, organizacje międzynarodowe lub przez osoby fizyczne, prawne i jednostki organizacyjne nieposiadające osobowości prawnej, lecz mające zdolność do czynności prawnych na podstawie przepisów odrębnych. W ramach programu przewidziano również możliwość składania wspólnych wniosków przez większą liczbę państw. Co do zasady, wnioski trafiają do Sekretariatu programu Pamięć Świata w Paryżu za pośrednictwem narodowego komitetu do spraw UNESCO kraju zgłaszającego nowy wpis lub koordynującego zgłoszenie wspólnego wpisu.

Rejestr międzynarodowy sam w sobie może być postrzegany jako obiekt dziedzictwa dokumentacyjnego. Może być także inspiracją dla krajów i regionów do identyfikacji, tworzenia wykazu i zachowania ich dziedzictwa dokumentacyjnego. Dotyczy to również zasad związanych z procedurą wpisu. Rejestr jest więc ważnym instrumentem skuteczniejszej realizacji celów programu. Jak dotąd na Międzynarodowej Liście Pamięci Świata znajduje się 432 wpisów.

Regionalne rejestry zawierają dziedzictwo dokumentacyjne zatwierdzone przez każdy regionalny komitet programu Pamięć Świata. Regionalne rejestry mogą się od siebie różnić, np. być efektem współpracy twórców rejestrów krajowych lub listą regionalnie istotnego dziedzictwa dokumentacyjnego, które nie figuruje w rejestrach krajowych. Obecnie działają trzy komitety regionalne: MOWCAP

¹⁹ L. Jordan, *The sustainability of the memory: the work of the museums for the Memory of the World*, w: W. Fałkowski (red.), op. cit., s. 82.

(the Memory of the World Committee for Asia and the Pacific), MOWLAC (the Memory of the World Regional Committee for Latin America and the Caribbean) oraz ARCMOW (the Memory of the World Regional Committee for Africa). Mimo ogromnej aktywności państw europejskich w programie (52% wszystkich wpisów na listę międzynarodową)²⁰, nie powstał dotąd komitet europejski. Co ciekawe, wśród 10 państw będących liderami pod względem liczby wpisów jest aż 7 z Europy, z czego trzecią pozycję zajmuje Polska, która w statystykach wpisów została wyprzedzona jedynie przez Niemcy i Wielką Brytanię.

Krajowe rejestry obejmują dziedzictwo dokumentacyjne narodu zatwierdzone przez krajowy komitet programu Pamięć Świata lub – gdy taki komitet nie istnieje – przez inne powołane do tego struktury krajowe. Zgodnie *Wytycznymi*²¹ przesłanki wpisu do rejestrów regionalnych i krajowych opierają się na tych samych kryteriach co wpis do rejestru międzynarodowego, choć mogą zawierać dodatkowe kryteria właściwe dla kontekstu regionalnego lub krajowego. Decyzje o włączeniu obiektu dziedzictwa dokumentacyjnego do rejestru są oparte na ocenie jego wartości, a nie na ocenie jego lokalizacji lub zarządzania w chwili nominacji. Funkcjonowanie rejestrów krajowych przyczyniło się m.in. do zachowania integralności wielu zbiorów²².

Rejestry krajowe korzystają z pewnej autonomii w zakresie sposobu ich funkcjonowania. Dopuszczalne jest np. tworzenie w ramach procedury wpisu nieformalnej wstępnej listy obiektów dziedzictwa dokumentacyjnego uznanych za godne wpisania do rejestru na poziomie krajowym, regionalnym lub międzynarodowym²³. Przyjęte procedury wpisu muszą przede wszystkim zapewnić możliwość oceny według podstawowych kryteriów, przewidzianych na poziomie listy międzynarodowej, o których mowa w *Wytycznych*. Wpisywany obiekt ma zatem spełniać podstawowy warunek autentyczności i integralności. Ten, jak przyjmują *Wytyczne*, „test progowy” polega na sprawdzeniu, czy oceniany obiekt dziedzictwa dokumentacyjnego jest oryginalny²⁴, a także czy spełnia warunki integralności, tj. czy jest zachowany w całości, kompletny.

Podstawowe kryteria oceny wartości dokumentów są określone w pkt 8.3.5 *Wytycznych*. Badana jest ich wartość historyczna, forma i styl wykonania (w odniesieniu do nośnika), znaczenie społeczne, wspólnotowe lub duchowe, unikatowość,

²⁰ Statystyki według stanu na grudzień 2018 r., [https://webarchive.unesco.org/web/20200715093638/; Statistics of Memory of the World](https://webarchive.unesco.org/web/20200715093638/;Statistics%20of%20the%20World), https://en.unesco.org/sites/default/files/statistics_of_mow.pdf [dostęp: 1.11.2022].

²¹ *General Guidelines of the Memory of the World (MoW) Programme* zawierają zmiany zasad i procedur dotyczących programu, wprowadzone w 2021 r.

²² O przykładzie ochrony przed rozproszeniem zob. R. Russell, *The Memory of the World Registers and Their Potential*, w: R. Edmondson, L. Jordan, A. Prodan (red.), *The UNESCO Memory of the World Programme. Key aspects and Recent Developments*, Springer, 2020, s. 45.

²³ Pkt 7.10.3. *General Guidelines1 of the Memory of the World (MoW) Programme*.

²⁴ W tym zakresie sprawdza się w szczególności, czy jego tożsamość i pochodzenie zostały wiarygodnie ustalone, aby wykluczyć wpisanie do rejestru kopii, repliki, falsyfikatu czy innego fałszywego dokumentu.

częstotliwość występowania i stan zachowania²⁵. Każdy wniosek nominacyjny powinien zawierać deklarację wartości (*Statement of Significance*), czyli podsumowanie dotyczące spełniania wymienionych kryteriów oraz testu na autentyczność i integralność²⁶. Musi być zatem wyjaśnione, dlaczego to dziedzictwo dokumentacyjne jest ważne dla programu Pamięć Świata i dlaczego jego utrata zuboży dziedzictwo ludzkości oraz jaki jest lub był jego wpływ (pozytywny lub negatywny) na życie i kulturę poza granicami państwa lub regionu.

Zagadnienia materialne i proceduralne funkcjonowania Polskiej Listy Krajowej Programu UNESCO Pamięć Świata

Mimo że Polski Komitet Programu UNESCO Pamięć Świata²⁷ istnieje już od 1996 r., Polska Lista Krajowa Programu UNESCO Pamięć Świata powstała dopiero w 2014 r. Jej celem jest zapewnienie jeszcze efektywniejszej ochrony i popularyzacji polskiego dziedzictwa dokumentacyjnego. Na polskiej liście znalazło się 58 różnych dokumentów cennych dla naszej historii i kultury²⁸. Uwagę zwracają wpisy²⁹ związane z utrzymaniem polskiej tożsamości politycznej i kulturowej w okresie rozbiorów. Jak píše Tomasz Komorowski,

Bez tego trudno byłoby wyobrazić sobie gotowość polskiego społeczeństwa do podjęcia wysiłku, który doprowadził do odzyskania niepodległości, gdy, po latach zaborów, wyzwolenie stało się możliwe także dzięki zmianie sytuacji międzynarodowej. Ów rozwój polskiej kultury i politycznej tożsamości był możliwy w ogromnej mierze dzięki zachowaniu zbiorowej pamięci, której istotnym źródłem są dokumenty³⁰.

Charakter prawny polskiej listy nie jest oczywisty. Nie ulega wątpliwości, że pełni ona funkcję informacyjną, a wpis nie pociąga za sobą dodatkowych praw

²⁵ Stan zachowania nie decyduje o wpisie, ale pozwala na właściwą ocenę wartości. Przyjmuje się bowiem np., że bardzo zniszczony dokument może nie kwalifikować się do wpisu, jeśli jego treść i charakter zostały naruszone w stopniu uniemożliwiającym ich odtworzenie. I odwrotnie, dokument może być w dobrym stanie, ale źle lub niepewnie przechowywany i w związku z tym może być zagrożony.

²⁶ Zgodnie z pkt 8.3.1 Wytocznych wymienione kryteria nie muszą być spełnione w równym stopniu. Obiekt może mieć wysoką wartość tylko na podstawie jednego podstawowego kryterium. Kryteria mają zatem pomóc w dokonaniu właściwej charakterystyki obiektu poprzez wskazanie, czy dany element lub kolekcja jest wartościowa i dlaczego.

²⁷ Członkami Komitetu są przedstawiciele instytucji pamięci i wybitni specjaliści z obszaru ochrony dóbr kultury. Na czele Komitetu stoi Naczelny Dyrektor Archiwów Państwowych.

²⁸ Zob. *Polska Lista Krajowa Programu UNESCO Pamięć Świata*, <https://www.unesco.pl/komunikacja-i-informacja/pamiec-swiata/polska-lista-krajowa-programu-pamiec-swiata/> [dostęp: 1.11.2022].

²⁹ Na przykład zbiory działającego od lat 30. XIX w. Towarzystwa Historyczno-Literackiego w Paryżu, Biblioteki Polskiej w Paryżu i Muzeum Adama Mickiewicza w Paryżu.

³⁰ T. Komorowski, op. cit., s. 46.

lub obowiązków dysponentów³¹. Można się jednak zastanawiać, czy jej charakter prawny powinien być rozpatrywany w kontekście katalogu prawnych form działania administracji. Wprawdzie Naczelny Dyrektor Archiwów Państwowych jest organem administracji, ale sam Polski Komitet Programu UNESCO Pamięć Świata funkcjonuje wyłącznie w formie przewidzianej przez program Pamięć Świata, który nie ma umocowania w ratyfikowanej konwencji międzynarodowej. Trudno zatem porównywać niniejszą listę np. z inwentarzem krajowym³² prowadzonym na podstawie Konwencji UNESCO w sprawie ochrony niematerialnego dziedzictwa kulturowego z 2003 r.³³ Lista nie jest zatem prowadzona przez państwo, lecz przy udziale jednostek i instytucji państwowych, a właściwie ekspertów i przedstawicieli instytucji pamięci, niezależnie od tego, czy mają one charakter państwowy, czy samorządowy, co wynika z eksperckiego charakteru programu. Zaangażowanie przedstawicieli państwowych i samorządowych jednostek organizacyjnych przejawia się w działaniach społeczno-organizatorskich, a więc czynnościach faktycznych.

Mimo pewnej zachęty w Wytycznych do tworzenia procedur wpisu na listę międzynarodową na poziomie krajowym, jak dotąd nie zostały szczegółowo określone warunki i etapy postępowania prowadzące do wpisu najpierw na krajową, a następnie na Międzynarodową Listę Pamięci Świata. Tymczasem przyjęcie procedury wpisu, poprzez uporządkowanie procesu zgłaszania nominacji, a także wprowadzenie transparentności poszczególnych etapów postępowania mogłyby się przyczynić do zwiększenia wiarygodności listy, a w konsekwencji świadomości co do znaczenia dziedzictwa dokumentacyjnego dla społeczeństwa. Pomogłoby to dookreślić pozycję ustrojową Polskiego Komitetu Programu UNESCO Pamięć Świata i charakter prawny krajowej listy.

Pierwszym krokiem do stworzenia podstaw funkcjonowania listy krajowej był przyjęty przez Polski Komitet Programu UNESCO Pamięć Świata na posiedzeniu 18 czerwca 2008 r. Regulamin naboru obiektów na listę krajową³⁴. W części dotyczącej aspektów proceduralnych przyjęto, że wniosek o wpis jest składany przez „prawnego lub fizycznego właściciela” dokumentu lub zbioru, który przesyła wniosek, zgodnie z przyjętym wzorem, do Polskiego Komitetu Programu UNESCO Pamięć Świata. Komitet na najbliższym posiedzeniu ocenia spełnianie kryteriów i warunków z zakresu ochrony i bezpieczeństwa i podejmuje większością głosów decyzję:

³¹ To zresztą, jak się wydaje, wpłynęło na nazewnictwo. W polskiej tradycji pojęcie „rejestr” (np. rejestr zabytków) jest zarezerwowane dla działań mających skutek prawny.

³² Chodzi o Krajową Listę Niematerialnego Dziedzictwa Kulturowego, zob. <https://nid.pl/dziedzictwo-niematerialne/krajowa-lista-niematerialnego-dziedzictwa-kulturowego/> [dostęp: 13.11.2022].

³³ Konwencja UNESCO w sprawie ochrony niematerialnego dziedzictwa kulturowego, sporządzona w Paryżu dnia 17 października 2003 r., Dz. U. z 2011 r. Nr 172, poz. 1018.

³⁴ Archiwum własne autorki.

- 1) o wpisaniu danego dokumentu lub zbioru na listę krajową,
- 2) wyznacza dwóch opiniodawców ze swego grona lub zasięga opinii ekspertów z zewnątrz i po ich uzyskaniu podejmuje decyzję pozytywną lub kieruje wniosek do uzupełnienia albo na listę oczekujących, albo wydaje opinię negatywną.

Wpis na listę krajową wiąże się z wydaniem odpowiedniej decyzji podpisanej w imieniu Komitetu przez jego przewodniczącego i sekretarza oraz wręczeniem certyfikatu wydawanego wspólnie przez Polski Komitet Programu UNESCO Pamięć Świata i Polski Komitet ds. UNESCO.

Wskazany regulamin w części dotyczącej procedury należy uznać za niezwykle lakoniczny. Dodatkowo niektóre użyte sformułowania mogą budzić wątpliwości. Zgodnie z pkt 4.1 wniosek o wpis ma być składany przez „prawnego lub fizycznego właściciela” dokumentu lub zbioru. Przyjąć należy, że autorom regulaminu mogło raczej chodzić o właściciela lub posiadacza. To rodzi oczywiście pytanie o możliwość składania wniosku przez posiadacza bez zgody właściciela. Kwestia ta nie znalazła odzwierciedlenia w regulaminie i niewątpliwie wymaga doprecyzowania w przyszłości.

Regulamin z 2008 r. stanowi również, że wniosek o wpis na Międzynarodową Listę Pamięci Świata powinien być poprzedzony zamieszczeniem danej pozycji na liście krajowej. W żaden jednak sposób dodatkowo nie odnosi się do sposobu postępowania z takimi wnioskami. Prace nad procedurą międzynarodową zostały zainicjowane w 2022 r. przez Polski Komitet ds. UNESCO, którego sekretarz generalny jest członkiem Polskiego Komitetu Programu UNESCO Pamięć Świata. Od początku funkcjonowania programu Komitet odgrywał w Polsce istotną rolę, głównie o charakterze eksperckim, wspierającym rozwój programu, oraz podejmował wiele inicjatyw przewidzianych w programie. Dodatkowo, zgodnie z procedurą, wniosek na listę międzynarodową jest składany w Sekretariacie programu przez komitet narodowy ds. UNESCO, stąd udział Polskiego Komitetu w procedurze jest obligatoryjny.

Prace podjęte nad procedurą, poprzez stworzenie propozycji takiego dokumentu i poddanie go dyskusji w gronie członków Polskiego Komitetu Programu UNESCO Pamięć Świata i ekspertów zewnętrznych, ujawniły kilka istotnych problemów. Po pierwsze, mając na uwadze polskie doświadczenia, celem procedury powinno być wypracowanie mechanizmu współdecydowania Polskiego Komitetu Programu UNESCO Pamięć Świata, kierowanego przez Naczelnego Dyrektora Archiwów Państwowych, oraz Polskiego Komitetu ds. UNESCO poprzez wskazanie zakresu właściwości i w konsekwencji odpowiedzialności w niniejszym procesie decyzyjnym. Zgodnie z diskutowanymi propozycjami Polski Komitet Programu UNESCO Pamięć Świata miałyby zatwierdzać wniosek nominacyjny poprzez udzielenie rekomendacji Polskiemu Komitetowi ds. UNESCO do przekazania go do Sekretariatu programu w Paryżu jako polskiej kandydatury na Międzynarodową Listę Pamięci Świata. O ile nie budzi wątpliwości kwestia przekazania wniosku do Sekre-

tariatu programu przez komitet narodowy (wynika to z regulacji UNESCO), o tyle samo sformułowanie przyjęte w projekcie budzić może wątpliwość co do roli Polskiego Komitetu Programu UNESCO Pamięć Świata. Zgodnie ze *Słownikiem języka polskiego PWN* „rekomendacja” to „pozytywna opinia wydana o kims”³⁵. Opinie natomiast ze swej istoty nie mają charakteru wiążącego. Przy takim sformułowaniu Polski Komitet Programu UNESCO Pamięć Świata pełniłby jedynie funkcję opiniodawczo-doradczą względem podmiotu decyzyjnego, co odróżniałoby funkcję Komitetu względem procedur krajowych i międzynarodowych. Po drugie, prace nad procedurą otworzyły dyskusję nad rolą ministra kultury i dziedzictwa narodowego w tym procesie decyzyjnym. W projekcie procedury zaproponowano bowiem, aby opinie o zgłoszonych wnioskach były przedstawiane do Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego z wnioskiem o ich zatwierdzenie. Dotychczas podstawowym założeniem programu był apolityczny i profesjonalny charakter. Sama dyskusja dotycząca odebrania czołowej roli organizacjom eksperckim i wzmocnienie roli państw w procedurze międzynarodowej jest obecna w programie od kilku lat³⁶, choć nie wywołała jak do tej pory istotnych zmian w funkcjonowaniu programu. W tym kontekście mogą być jednak postrzegane dyskutowane obecnie propozycje procedury, tak w kontekście zatwierdzenia, jak i informowania o decyzji o złożeniu wniosku przez ministra kultury i dziedzictwa narodowego.

Zakończenie

Wszelkie wytwory kultury tworzą świadomość kulturową, kształtując pamięć zbiorową. Nie wszystkie obiekty dziedzictwa kulturowego oddziałują jednak w równym stopniu na procesy zapamiętywania i zapominania. Jak przyjmuje się w literaturze, „specyfika dziedzictwa dokumentacyjnego polega na jego szczególnym związku z pamięcią społeczną i informacją, jako dziedzictwa *par excellence* informacyjnego”³⁷. Pamiętanie i przypominanie pozwala bowiem na przywrócenie wiedzy o przeszłości. Pamięć nie może przekazywać wiedzy o przeszłości, jeżeli nie istnieje świadomość dotycząca nośników tej pamięci i informacji, którą one zawierają.

Ochrona dziedzictwa dokumentacyjnego na tle programu UNESCO Pamięć Świata oraz *Zalecenia UNESCO w sprawie zachowania i dostępu do dziedzictwa dokumentacyjnego, w tym dziedzictwa cyfrowego (2015)* obejmuje identyfikację obiektów dziedzictwa dokumentacyjnego, zachowanie nośnika, budowanie świadomości społecznej dotyczącej wartości obiektów dziedzictwa dokumentacyjnego oraz zapewnienie dostępności zarówno do nośnika, jak i zapisanych w nim informacji. Na-

³⁵ Rekomendacja [hasło], w: *Słownik języka polskiego PWN*, <https://sjp.pwn.pl/sjp/rekomendacja;2573787.html> [dostęp: 1.11.2022].

³⁶ Zob. np. R. Nakano, *Japan's demands for reforms of UNESCO's Memory of the World: the search for mnemonic security*, „Cambridge Review of International Affairs” 2021, nr 4, s. 590-607.

³⁷ T. Komorowski, op. cit., s. 47.

leży jednak przyjąć, że przyjęty porządek w zakresie odnoszącym się do zachowania nośnika jest wtórny względem porządków podstawowych, odnoszących się do ochrony zbiorów i funkcjonowania i instytucji pamięci, tj. przepisów dotyczących muzeów, archiwów i bibliotek. Zarówno program, jak i *Zalecenie* podkreślają złożoność ochrony i rozumienia wartości dziedzictwa dokumentacyjnego, jednocześnie kładąc nacisk na znaczenie dostępności, promocji i upowszechniania obiektów tego dziedzictwa.

Szczególnym narzędziem wprowadzonym w ramach programu UNESCO Pamięć Świata są rejestry dziedzictwa dokumentacyjnego na poziomie międzynarodowym, regionalnym i krajowym. Od lat ogniskując globalną, zbiorową pamięć, stanowią najbardziej powszechne, uznane międzynarodowo narzędzie ochrony. Tak jak w przypadku innych rejestrów i list kluczowe stają się dla ich wzmocnienia i rozwoju, przyjmowanie transparentnych procedur, zakładających udział wszystkich interesantów. Pozostawienie jakichkolwiek wątpliwości co do aspektów merytorycznych czy proceduralnych wpisów na listy programu Pamięć Świata może podważyć ich wiarygodność. Odnosząc niniejsze rozważania do funkcjonowania Polskiej Listy Krajowej Programu Pamięć Świata, przyjąć należy, że ustalenie jasnej procedury wpisu może uchronić listę przed ewentualnymi zarzutami dotyczącymi ingerowania w procesy mające wpływ na trwanie pamięci społecznej.

Bibliografia

- Abid A., *Un instrument juridique pour 'Mémoire du monde'?*, w: W. Fałkowski (red.), *Culture – Memory – Identities. Memory of the world program and diversified perception of the past*, Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych, Warszawa 2013.
- Asamoah-Hassan H., *Institutions for the memory – their role and social impact*, w: W. Fałkowski (red.), *Culture – Memory – Identities. Memory of the world program and diversified perception of the past*, Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych, Warszawa 2013.
- Edmondson R., *Memory of the World: An Introduction*, w: R. Edmondson, L. Jordan, A. Prodan (red.), *The UNESCO Memory of the World Programme. Key aspects and Recent Developments*, Springer, 2020.
- General Guidelines of the Memory of the World (MoW) Programme*, https://en.unesco.org/sites/default/files/mow_general_guidelines_en.pdf [dostęp: 13.11.2022].
- Golka M., *Pamięć społeczna i jej implanty*, Scholar, Warszawa 2009.
<https://nid.pl/dziedzictwo-niematerialne/krajowa-lista-niematerialnego-dziedzictwa-kulturowego/> [dostęp: 13.11.2022].
- International Advisory Committee*, <https://www.unesco.org/en/memory-world/iac-committee> [dostęp: 13.11.2022].
- Jordan L., *The sustainability of the memory: the work of the museums for the Memory of the World*, w: W. Fałkowski (red.), *Culture – Memory – Identities. Memory of the world program and diversified perception of the past*, Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych, Warszawa 2013.
- Komorowski T., *Pamięć Świata – polska aktywność w Programie UNESCO*, „Biuletyn Informacyjny PKN ICOMOS” 2018, nr 1-2 (40-41).

KOMENTARZE

Katarzyna Zalaśńska

- Konwencja UNESCO w sprawie ochrony niematerialnego dziedzictwa kulturowego, sporządzona w Paryżu dnia 17 października 2003 r., Dz. U. z 2011 r. Nr 172, poz. 1018. *Memory of the World*, <https://en.unesco.org/programme/mow> [dostęp: 1.11.2022].
- Nakano R., *Japan's demands for reforms of UNESCO's Memory of the World: the search for mnemonic security*, „Cambridge Review of International Affairs” 2021, nr 4.
- Polska Lista Krajowa Programu UNESCO Pamięć Świata, <https://www.unesco.pl/komunikacja-i-informacja/pamiec-swiata/polska-lista-krajowa-programu-pamiec-swiata/> [dostęp: 1.11.2022].
- Recommendation concerning the preservation of, and access to, documentary heritage including in digital form*, 17 November 2015, Paris, http://portal.unesco.org/en/ev.php-URL_ID=493558&URL_DO=DO_TOPIC&URL_SECTION=201.html [dostęp: 1.11.2022].
- Rekomendacja [hasło], w: *Słownik języka polskiego PWN*, <https://sjp.pwn.pl/sjp/rekomendacja;2573787.html> [dostęp: 1.11.2022].
- Resaroka K., *Oral traditions and memory: reflections*, w: W. Fałkowski (red.), *Culture – Memory – Identities. Memory of the world program and diversified perception of the past*, Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych, Warszawa 2013.
- Russell R., *Memory of the World – idea of the Programme*, w: W. Fałkowski (red.), *Culture – Memory – Identities. Memory of the world program and diversified perception of the past*, Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych, Warszawa 2013.
- Russell R., *The Memory of the World Registers and Their Potential*, w: R. Edmondson, L. Jordan, A. Prodan (red.), *The UNESCO Memory of the World Programme. Key aspects and Recent Developments*, Springer, 2020.
- Statistics of Memory of the World*, https://en.unesco.org/sites/default/files/statistics_of_mow.pdf [dostęp: 1.11.2022].
- Vilks A., *New emotions, old documents (great historical events reconsidered; private, individual histories brought out of oblivion)*, w: W. Fałkowski (red.), *Culture – Memory – Identities. Memory of the world program and diversified perception of the past*, Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych, Warszawa 2013.
- Zalecenie UNESCO w sprawie zachowania i dostępu do dziedzictwa dokumentacyjnego, w tym dziedzictwa cyfrowego (2015), Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych, Warszawa 2016, https://pamiecpolski.archiwa.gov.pl/wp-content/uploads/2013/09/broszura_ZALECENIA_UNESCO.pdf [dostęp: 1.11.2022].
- Zećo M., Tomljanovich W.B., *National and University Library of Bosnia and Herzegovina during the current war*, „The Library Quarterly” 1996, vol. 66, nr 3, 294-301, <https://doi.org/10.1086/602886>.